

НАЩАДОК СЛАБИНСЬКОГО СОТНИКА

Стаття присвячена Михайлу Олексійовичу Домонтовичу (1830-1902) – уродженцю і поміщику Чернігівської губернії з козацьким родоводом, одному із маловідомих в Україні військових діячів царської Росії. Він був генералом від інфантерії, учасником Балканської війни 1877 року, губернатором болгарського міста Тирново, керуючим справами російського намісника в Болгарії, а також військовим істориком, перу якого, зокрема, належить монографія «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния» (1865).

Ключові слова: дослідник, генерал, історик.

В історичній літературі знаходимо відомості про те, що ідея заснувати Російське географічне товариство виникла 1845 року під час обіду в Петербурзі на честь Олександра Федоровича Міддендорфа – російського мандрівника, географа, натураліста. Як тоді писали, ця ідея викликала підтримку серед широкого кола мореплавців, офіцерів Генерального штабу та групи вчених, що згодом стали засновниками Товариства. Головним завданням вважалося збирання і розповсюдження повних і достовірних відомостей про географічно-статистичне та етнографічне становище Росії. Тому пропонувалося назвати Товариство географічно-статистичним. Однак імператор Микола I, який 18 серпня 1845 року дав згоду на його створення, затвердив за ним найменування «географічне». При товаристві організували відділення статистики.

У 1864 році було проведено військово-окружну реформу. На території Росії утворилися п'ятнадцять військових округів. Це дало можливість оперативно керувати військами і вперше створити Генеральний штаб, офіцери якого стали дійсними членами Російського географічного товариства. Ними надруковане багатотомне видання книг «Материалы для географии и статистики России», які відображають архівні документи, детальні статистичні дані, географічні описи, карти і плани всіх населених територій Російської імперії. У кожному томі подається історія губернії, освіти, релігії, етнографія народів, які проживають на її території, викладена історія будівництва і заселення міст. Всебічно представлене адміністративне, господарське і духовне життя кожної губернії, географія і демографія, наведені дані земельної, лісної статистики, відомості з розцінок і ціноутворення. Тому це багатотомне видання є цінним історичним джерелом і в наш час.

На початку 60-х років XIX ст. підполковник Генерального штабу Михайло Домонтович прибув на Чернігівщину як дійсний член Російського географічного товариства з метою написати книгу про цей край. Михайло Олексійович об'їздив різні куточки губернії, вивчив архівні та літературні джерела. Результатом цієї копійткої роботи стала наукова монографія з картами і таблицями за назвою «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». Вона побачила світ у Санкт-Петербурзі 1865 року!

У передмові до монографії Михайло Олексійович зазначав, що робота над скла-

© Студьонова Людмила Валентинівна – член Національної спілки краєзнавців України, бібліограф (м. Чернігів)

данням статистичного опису Чернігівської губернії розпочалася 1857 року одночасно з іншими губерніями. Зібрані матеріали були представлені 1860 року департаменту Генерального штабу. Висновком фахівців стало доручення все переробити наново. Це було необхідно задля того, аби вся статистична інформація по Чернігівській губернії була доведена включно до 1860 року. По можливості доповнити її за 1857 рік. Доручену роботу Михайло Домонтович виконав протягом 1861, 1862 і першої половини 1863 років. Тоді ж рукопис він представив у департамент Генерального штабу для друку. Однак друкування книги розпочалося не раніше грудня 1864 року. Михайло Олексійович робить у передмові зауваження: *«Полное отсутствие какой бы то ни было предварительной обработки сырых материалов, сомнительное достоинство тех источников, к которым нередко приходилось обращаться за неимением ничего лучшего, и инья препятствия чисто общественного характера – вот та обстановка, которая никаким образом не могла благоприятствовать нашему делу, хотя, к сожалению, нередко его сопровождала. В этом отношении мы вполне разделяли участь почти всех исследователей русской жизни – участь, которая так часто вызывала бесплодные сетования»*². Михайло Домонтович досить самокритично поставився до виконаної ним роботи. Він вважав, що визначена програма, від якої не можна було відступати, короткий строк для завершення роботи, службові заняття та інші дрібні і не дрібні причини позначилися на кінцевому результаті, до якого дослідник поставився дещо критично. Тому він пише: *«И потому мы будем совершенно удовлетворены, если изобилие фактов, в том виде, в каком нам было возможно их приобрести, и некоторая группировка, облегчающая ознакомление с ними, принесут известную долю пользы, как людям специально занимающимся этим предметом, так и вообще всякому любознательному читателю»*³.

Минуло майже півтора століття з часу появи монографії підполковника Домонтовича. Десятиріччя довели, що він зібрав унікальні дані про економіку, культуру, етнографію Чернігівщини до реформи 1861 року. Ця книга і сьогодні не втратила своєї значимості для дослідників Чернігівського краю. В наші дні монографія стала доступною для зацікавлених читачів завдяки Інтернету.

По завершенні роботи Михайло Олексійович повернувся до Петербурга, у свій особняк на Середньо-Подячній вулиці, де на нього чекали дочка Шура і кохана дружина Олександра Олександрівна, дочка фінського селянина Масалина, який завдяки своїм здібностям домігся дворянського звання. Михайло Домонтович закохався в неї, коли вже мав сорок років. Олександра Домонтович згадувала: *«Отец – высокий красивый украинец из Черниговской губернии родом. С черными баками, с умными живыми глазами и выразительными черными бровями. Худощавый и холерный. По характеру мягкий и до болезненности не терпящий вида страданий ничьих. Михаилу Алексевичу сорок лет с небольшим. Матери Александре Александровне – тринадцать лет. Это ее второй брак: от первого трое детей – сын Александр – Саня, пятнадцати лет, дочь Адель десяти и дочь Женя восьми. Первый муж поляк Мравинский, военный инженер. Развод затяннулся»*⁴. Дітей своєї дружини Михайло Олексійович вважав своїми дітьми, і Шуручка була дуже здивована, коли раптом дізналася, що її сестри і брат носять інше прізвище.

Михайло Олексійович Домонтович походив із старовинного козацького роду Домонтовичів. Предок цього роду Іван Михайлович Домонтович (1612–1683) був першим слабинським сотником з 1669 року у складі Чернігівського полку⁵. Пізніше – генеральний суддя Війська Запорозького. Відомий як український політик промосковської орієнтації і фундатор кам'яної церкви Батурицького Микола-Крупницького монастиря, яку було зведено 1680 року.

У Милорадовича читаємо: *«... за верные службы его, ВЫСОЧАЙШЕЮ грамотою Государя Алексея Михайловича 1672 года, жалован населенным, дворянским именем – селом Кудровкой, Сосницкого уезда, которое потом перешло к сыну его бунчуковому товарищу Ивану и внуку Михаилу и подтверждено гетманскими универсалами. Именем этим впоследствии унаследовал внук Михаила Ивановича – титулярный советник Георгий Иванович Домонтович, а по смерти его – сыновья его – капитан*

Илья и подпоручик Алексей Домонтовичи и другие их ближайшие родственники. Древность рода Домонтовичей признана Герольдией и Правительствующим Сенатом, с утверждением в роде их герба»⁶.

Михайло Олексійович Домонтович народився 24 листопада 1830 року в селі Кудрівці Сосницького повіту Чернігівської губернії. Мати – Марія Степанівна, батько – Олексій Георгійович. У 1849–1851 рр. глава сімейства був предводителем дворянства Сосницького повіту. Він успадкував багаті маєтності в Кудрівці, які згодом перейшли до його сина. Михайло Домонтович теж занесений до родовідної книги Чернігівського дворянства: генерал від інфантерії^{***}, член Військової ради, офіцер з 1849 року, одружений, кавалер ордена св. Олександра Невського⁷.

Михайло Олексійович Домонтович вилетів з родинного гнізда, коли вступив до Петровського Полтавського кадетського корпусу, по закінченні якого прапорщик Домонтович отримав призначення на службу у лейб-гвардії гренадерського полку. Потім закінчив Ніколаївську академію Генерального штабу. Отримав військове звання підполковника. Рік прослужив на Кавказі. Опісля його відрядили на Чернігівщину.

30 серпня 1875 року Михайло Домонтович став генерал-майором. У 1876 році його призначено правителем канцелярії завідувача цивільною частиною при головнокомандуючому Дунайською армією. Коли у 1877 році генерал Домонтович отримав призначення на посаду губернатора болгарського міста Тирново, а потім керуючого справами російського намісника в Болгарії, діти з дружиною поїхали з ним. В будинку Домонтовичів, на запрошення Олександри Олександрівни, збирались болгарські жінки. З їхньою допомогою вона влаштувала першу в Болгарії жіночу гімназію. За свою службу тут Михайло Олексійович відзначений орденами св. Станіслава 1-го ступеня з мечами і св. Анни 1-го ступеня.

У 1881 році Домонтович очолив військово-історичну комісію з опису російсько-турецької війни 1877-1878 років. Під його керівництвом побачили світ розвідки «Обзор русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове» та «Описание русско-турецкой войны 1877-1878 гг. на Балканском полуострове и Особое прибавление. Т. 1-9». Книги було видано в Санкт-Петербурзі протягом 1900–1913 років. За роботу у військово-історичній комісії Домонтович отримав орден св. Володимира 2-го ступеня. У 1886 році Михайлові Олексійовичу присвоєно військове звання генерал-лейтенанта, після чого його було призначено членом Військової ради і управляючим кодифікаційним відділом при цій раді. З 1898 року він генерал від інфантерії.

А тим часом піросла його улюблена дочка Шурочка. З блакитноокої гарненької дитини виросла приваблива дівчина з гнучким станом, таємничою усмішкою і поглядом, за яким ховалися рішучість і воля. Михайло Олексійович вирішив знайти їй самостійного і багатого чоловіка, котрий керуватиме вчинками Шурочки. Адже від неї можна чекати будь-яких сюрпризів. Вибір батька припадає на генерала Тутолміна – ад'ютанта імператора Олександра III. Наречений набагато старший за дочку, але це не засмучує Михайла Олексійовича, бо він вважає Тутолміна наймолодшим серед генералів. Однак сподівання батька не виправдалися. Шурочка відмовила претенденту на її руку, бо кохала свого кузена Володимира Коллонтая. З ним дівчина зійшлася у Тифлісі, куди приїхала до родичів у гості. Володимир Людвигович був сином поляка, учасника польського повстання. За це перебував на засланні у Сибіру, а потім

переїхав з родиною до Тифлісу.

Володимир теж покохав Шуру, і вони вирішили одружитись. Михайло Олексійович був категорично проти. На його думку, Володимир Коллонтай жебрак, хоча й офіцер. Йому забороняють бувати в особняку Домонтовичів. Шурочці батьки на-

* Назва піхотних військ.

казали виїхати до Парижа. Але все марно. У 1893 році закохані одружились. За рік у них народився син, названий на честь діда Михайлом. Сім'я Коллонтай проіснувала всього шість років. Тоді Олександра Михайлівна усвідомила те, про що напише у 1923 році: *«Да, мати́ и дети́ – это одно, но мужчина – нечто преходящее. Семейная жизнь уже потерпела кораблекрушение. Почему любовь и кухня должны быть пригвождены друг к другу? Уже настало время, чтобы любовь освободилась от тирании кастрюль и тарелок»*.

Спочатку подружжя Коллонтай було щасливою і гарною парою. Олександрі подобався її добрий і ніжний Володимир. Михайло Олексійович виділив улюбленій заміжній дочці значні кошти для безбідного життя. В їхньому домі часто бував друг чоловіка офіцер Олександр Саткевич. Шура вирішала видати за нього заміж свою подругу Зою Шадурську. Але з цього нічого не вийшло, бо між молодим офіцером і Олександрою Коллонтай виникли певні стосунки. Коханці зустрічались на найманій квартирі. Нарешті вона пішла від чоловіка, але не задля того, аби побратися із Саткевичем. Олександра Коллонтай сказала собі, що сімейне життя не для неї. Залишивши сина під опіку батькам, вона виїхала до Швейцарії на навчання. Їй було двадцять шість років. Коли захворів чоловік, вона повернулася до Росії. Доглядала його. Відновилися стосунки із Саткевичем. Потім їй все це набридло, і Шура виїхала знову до Швейцарії. Зійшлася тут з російськими і німецькими революціонерами. Інколи поверталась до Петербурга. Дізналась, що померла мати. Син жив з дідом. Полковник Саткевич пропонував їй руку і серце. Коллонтай відмовила йому. Тим більше, що з відомим марксистом Георгієм Плехановим у неї були на той час не лише ідейно-марксистські стосунки. Молода вродлива жінка (їй двадцять дев'ять) викликала бурю почуттів у серці сорокап'ятирічного Георгія Валентиновича. Пізніше в Лондоні те ж саме відбулось між Коллонтай і Шляпниковим (соратник Леніна), Коллонтай і Чичеріним (міністр закордонних справ в уряді Леніна).

А Михайло Олексійович після смерті дружини втратив життєві орієнтири, і дочка поїхала з ним у Кудрівський маєток на Чернігівщині. Тут батько намагався завершити роботу над книгою «Введение гражданского положения в Болгарии после оккупации в войне 1876–1879 годов». На той час Домонтович обіймав посаду голови Державної військово-історичної комісії Генерального штабу. У щоденнику Олександри Михайлівни є такий запис: *«После смерти моей матери отец уже никогда не был прежним, он явно не находил себе места в доме и в жизни. Я поехала с ним на его родину, на Украину, чтобы его отвлечь. Я мало выходила из дому по вечерам, чтобы не оставлять отца одного, и всячески старалась заменить своей заботой умершую мать. Но отец таял на глазах»*.

Михайло Олексійович помер 8 жовтня 1902 року. Олександра Коллонтай записала у щоденнику: *«И такой ужас, страх и отчаяние охватили меня, что мне захотелось завять, как воют звери от боли и страха в темную ночь в дремучем лесу, не плакать, а именно выть, выть без удержу на весь дом»*.

Після смерті батька до Олександри Коллонтай перейшов маєток, який приносив значні прибутки. Це дозволяло їй безбідно жити в Європі. Але займатися добуванням грошей і різними фінансовими звітами вона не хотіла. Тому всі справи щодо маєтку вів Олександр Саткевич. Будинок Михайла Олексійовича продали, на жаль, невідомо кому. Коллонтай найняла багату квартиру в Петербурзі. Хатньою працівницею у неї жила Зоя Шадурська. Олександра Михайлівна займалась творчістю – писала різні матеріали для газет, книги з соціальних і жіночих проблем.

Коллонтай пережила батька на півстоліття, яке вмістило її участь в більшовицькій революції 1917 року і громадянській війні як агітатора в частинах Червоної Армії, роботу на посту наркома соціального захисту населення в уряді Леніна, діяльність першого радянського посла в Норвегії і Швеції, створення теорії марксистського фемінізму.

Здавалось, що більше нічого не зв'язувало Коллонтай з Чернігівщиною. Однак доля звела її з популярним на Балтиці революційним моряком Павлом Дибенком, молодшим за неї на сімнадцять років.

Павло Юхимович Дибенко (1889–1938) – військовий і державний діяч, колишній голова Центробалту, перший нарком у військово-морських справах, командувач ряду військових округів, член ЦВК СРСР, уродженець села Людкове Новозибківського повіту Чернігівської губернії. Влітку 1919 року він привіз сюди Олександру Михайлівну для знайомства з батьками і сестрою. Заїжджий фотограф сфотографував усіх на пам'ять. Фото вперше опублікував журнал «Огонек» 1987 р.⁸.

Вони оформили перший радянський шлюб, без вінчання у церкві, в грудні 1918 року. Коли Олександрі Михайлівні дорікали за нерівний шлюб, вона говорила: *«Мы молоды, пока нас любят»*. Дибенко зрадив їй. Відчуваючи свою провину, стрілявся, і вона його відпустила. А 26 липня 1938 року Павла Юхимовича розстріляли

на Бутовському полігоні під Москвою як учасника троцькістського, військово-фашистського заклоту на чолі із маршалом Тухачевським. Лише 1956 року Дибенка посмертно реабілітували. Як відбилася ця подія на долі Коллонтай?

Вона так і залишилася послом СРСР у Швеції. Навколо неї створювалась атмосфера політичних салонів Парижа. Олександра Михайлівна вабила до себе витонченістю, тонким гумором і холодним розумом. До того ж посол володіла багатьма мовами, говорила на чарівній суміші скандинавських мов, відрізнялася мудрістю, дружністю і життєстверджуючим характером. У 1945 році, коли після п'ятнадцяти років перебування на посольському посту Олександру Михайлівну вирішено було відкликати, Президія Верховної Ради СРСР нагородила Коллонтай орденом Трудового Червоного Прапора за ефективну дипломатичну працю на благо Батьківщини.

Поховавши сина, вона сама опинилася на межі смерті. Олександра Михайлівна Коллонтай померла від інфаркту 9 березня 1952 року, не доживши одного місяця до свого 80-річчя. Перша в історії Росії жінка-міністр, жінка-дипломат, дочка нащадка чернігівського козацтва, дворянина, російського генерала і військового історика Михайла Олексійовича Домонтовича знайшла останній прихисток на Новодівичому кладовищі у Москві, там, де похований і він.

1. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Черниговская губерния [Текст] /сост. генерального штаба подполковник М.Домонтович. Действительный член Императорского русского географического общества. – СПб : тип. Ф.Персона, 1865. – 795 с. : карты, схемы.

2. Там само.– С.5-6.

3. Там само. – С.6.

4. Коллонтай А.М. Из моей жизни и работы [Текст] : воспоминания и дневники /Александра Коллонтай. – М., 1974. – С.19.

5. Кривошея В.В. Українська козацька старшина [Текст] : реєстр /Володимир Кривошея. – К., 1997. – С.101-102.

6. Милорадович Г.А. Родословная книга Черниговского дворянства [Текст] / Григорий Милорадович. – Спб., 1901. – Т.2. – С.49-50.

7. Там само.

8. Шейнис З. Новые страницы из жизни Коллонтай [Текст] : история одной фотографии /Зиновий Шейнис //Огонек. – 1987. – Февр.; в роботі над статтею використані також наступні видання: Миндлин Э. Л. Не дом, но мир [Текст] : повесть

об Александре Коллонтай /Эммануил Миндлин. – 2-изд. – М.: Политиздат, 1978. – 399 с. : ил.; Иткина А. М. Революционер, трибун, дипломат [Текст] : страницы жизни А. М. Коллонтай /Анна Иткина. – 2-е изд. – М.: Политиздат, 1970. – 287 с. : ил.

Статья посвящена Михаилу Алексеевичу Домонтовичу (1830–1902) – уроженцу и помещику Черниговской губернии с казачьей родословной, одному из мало известных в Украине военных деятелей царской России. Он был генералом от инфантерии, участником Балканской войны 1877 года, губернатором болгарского города Тырново, управляющим делами русского наместника в Болгарии, а также военным историком, перу которого, в частности, принадлежит монография «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния» (1865).

The article is devoted to Mykhailo Oleksiyovych Domontovych (1830-1902) – native of the Chernihiv province and landowner with the Cossack genealogy, one of the little-known in Ukraine servicemen of the Tsarist Russia. He was a general of Infantry, participant of war in Balkans in 1877, govenor of the Bulgarian city Tyrnovo, manager of affairs of the Russian deputy in Bulgaria and military historian. He is the author of the monograph «Materials for geography and statistics of Russia. Chernihiv province» (1865)»

